BRANDES. ANATOLE FRANCE

12.019

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

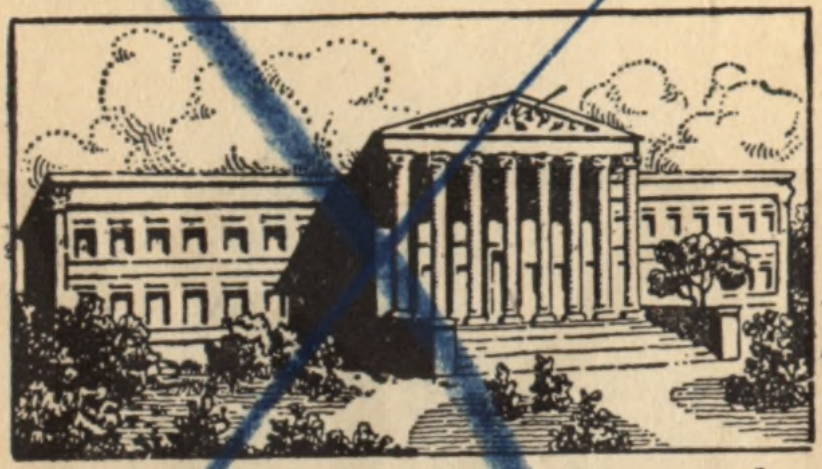

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

017365

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

KULTURA KÖNYVTÁR

SZERKESZTI LACZKÓ GÉZA

1

ANATOLE FRANCE

BRANDES

ANATOLE FRANCE

ÖT KÉPPEL

FORDITOTTA

HALÁSZ GYULA

BUDAPEST

A KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. KIADÁSA

A boritékképet

Szántó Lajos rajzolta.

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA

R 2

12019/1

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1922 év. 200. sz.

Brandesnek, a nagy dán kritikusnak itt következő tanulmánya elé nem azért vetem e rövid bevezetést, mert Anatole Franceról adott képe hézagos, hanem azért, hogy kielégitsém azoknak az olvasóknak érdeklődését is, akik jobban megértik egy szellem fejlődését, ha élete főbb mozzanatainak jelzőtábláit letűzzük fejlődése mentén.

Brandes tanulmánya nem hézagos, bár a dolog természeténél fogva nem szól a Pingvinek szigeté*-ről, a* Fehér kövön*-ről, a* Pártütő angyalok*-ról s az* Istenek szomjaznak*-ról, amelyek Brandes müvének megjelenése után láttak napvilágot. Anélkül, hogy meg akarnók állapitani értéküket — bár nem hallgathatom el, hogy a* Sur la pierre blanche *kivételével e regények szerény itéletem szerint a hanyatlás termékei, mert a pártember véleményei előtt a háttérbe hanyatlik bennük a müvész*

— *Anatole France ez utóbbi müvei nem mutatnak semmi olyast, ami uj vonást adhatna a Brandes megrajzolta képhez.*

Anatole - François Thibault-nak élete, aki Párizsban a quai Malaquais 19. számu házában született 1844-ben, — ma az École des Beaux-Arts épülete áll a lebontott ház helyén — sokáig volt a föld gyomrában ismeretlenül tova csobogó patakhoz hasonló.

Anjou-ból származó apjának, akit père France *néven ismert a könyvbarátok világa, a quai Voltaire 9. számu házában volt könyvesboltja.*

Ebben a boltban szerette meg a könyvet, a nyomtatott sorokba temetett multat a kis fiu, akinek vallásos, szelid kedélyü édesanyja szép legendákat szokott volt olvasgatni a békés, meleg, polgári otthon kandallója előtt.

Szórakozott diák volt, akit jobban érdekeltek a görög Antológia költői, mint az erkölcs-orvosi verses recepteket iró Horatius.

A Collège Stanislas *padjait elhagyván sokáig élte az édes-bús magányban könyveket forgató, elvonult komoly fiatalember életét, amelyről egyik legszebb versét irta.*

Az irodalomba a Parnasse *kapuján át lépett 1866-ban. Egyelőre még mint hallgató, szerény, „vers-iró"-*

inas, akinek szabad volt a Lemerre-nél tartott viharos megbeszéléseken jelen lenni. de akitől verset a Parnasse Contemporain-*nek csak második kötete (1871) hozott.*

Már előbb, 1867-ben jelent meg két politikai mellékizü költeménye a Gazette rimée-*ben. Szerencsés és szerencsétlen vállalkozás! III. Napoleon szemfüles rendőrsége e két vers miatt feltünés nélkül elnyomja a lapot a két szatirát közlő hatodik számmal; ebben a társaságban ismeri meg Verlaine-t (a* Lys rouge *Choulettejét és Gestas-t).*

1868-ban közreadja Alfred de Vignyről irt tanulmányát.

1873-ban megjelenik a minden francia prózairóra, ugy látszik, kötelező első — verses! — kötet: a Poèmes dorés.

Közben a jószemü Lemerre, látván, hogy e nagytudásu és szerény igényü ifju irónak jó hasznát veheti, lektorrá teszi kiadóvállalatánál, amelynek szolgálatában pompás előszavakat ir Racine, Molière, La Fontaine müveihez, a Diable boiteux-*höz és* Paul et Virginie-*hez.*

Jó munkás, de nem eléggé hithü parnasszista! Leconte de Lisle, az „elefánt-pásztor" nem is szereti valami nagyon.

A lektorság — a kiadandó kéziratok megbirálása — több ellenséget, mint frankot szerzett neki, ezért örömmel ment át 1874-ben a szenátus könyvtárához hivatalnoknak, ahol főnöke, Leconte de Lisle, olyan alacsonyrendü irnoki munkát bizott rá haragból, hogy kénytelen volt leköszönni.

Visszavonul hát a „könyvek városá"-ba, ahol a tudomány időgépére ül s visszaröpül vele a multba, amelyet a költő elmerengésével s a mindenen tuljutott szkeptikus mosolyával néz; ahonnan körültekint a ma zajgásán, amelyben furcsa tragikumot és könnyfakasztó komikumot lát; ahova visszatolakszik szemlélődő gyermeksége sok álma, megfigyelése; s ahol megteremti korunknak tán egyetlen uj regényhős-tipusát, az önző, de felebarátja iránt elnéző szelidséggel viseltető tudós alakját, Sylvestre Bonnard-t, a Tudományos Akadémia tagját, akinek bünéről irja 1881-ben azt a regényét, amely végre figyelmet kelt iránta.

1886-tól 1891-ig a Temps *kritikusa; enemü müveit a* Vie littéraire *sorozatban adja közre könyvalakban.*

1897 december 25-én foglalja el székét a Francia Akadémiában.

Arisztokrata iró, szocialista népszónok. Lakása csöngője egy flórenci ó-bronzdarab; papirnyomója egy

parányi torzó; szürke hálókabátban, fején vörös selyemsapkában ül iróasztala mellett . . .

Az élet csakugyan mosolyogni való összevisszaság, amelybe rendet csak az elmelegedett visszaemlékezés, a bölcs kétely s a zengő szó hoz.

LACZKÓ GÉZA

ANATOLE FRANCE

AZ IGAZI IRÓ azon ismerszik meg, hogy bár csak egyetlen lapjára nyissunk is rá, bizonyosan rábukkanunk legalább *egy* olyan mondatra avagy fordulatra, amelyet csakis ő irhatott.

Lássuk például ezt a mondatot: „Ha hihetünk ennek a jámbor lelkiatyának, egyikünk se kerülheti el az isteni jóságot és mindannyian a Paradicsomba jutunk — ha mindjárt nincs is Paradicsom, ami fölöttébb valószinü."

Ez a mondat Renanról szól s Renan valamelyik tanitványától kell származnia, aki szabadabb mókacsináló mesterénél.

Avagy nézzük ezt: „Négy férfinak volt az özvegye — rettenetes nőszemély, akiről mindent föltehetünk, kivéve hogy valaha is szeretett, amiért is tiszteletnek és becsületnek örvendett." — Csak egy ember van, aki ezt irhatta. Enyelgőn

mutat rá, hogy a társadalom mindent megbocsát a nőnek, csak a szenvedélyt nem; megfigyelését amugy odavetőleg adja tudtul az olvasónak, mintegy mellesleg érintve.

Vagy ez a mondat: „Nem kell szeretnünk a Természetet, a Természet nem szeretetreméltó; gyülölnünk sem kell, arra nem szolgált rá. A Természet minden. Sulyos teher, *mindennek* lenni. Agyonnyom és gyámoltalanná tesz."

Egy ember van csak, aki a Természetet a teremtvényeivel szemben való közömbösségéért azzal a fordulattal mentegesse: Sulyos teher ám, *mindennek* lenni.

Olvassuk el a következő mondást: „Gondolkodni: igazi csapás, az isten óvjon meg tőle fiam, mintahogy megóvta legnagyobb szentjeit, meg azokat a szellemeket, akiket különös gyöngédséggel szeretett és az örök üdvösségre kijelölt."

Egy apáttal mondatja ezt s szavában árnyéka sincs az iróniának. Kettős érből áramlik itt az irónia. Az apát komoly szaván átdereng az iró mosolya.

Iróniája magvas, mint keveseké. Ilyeneket mond: „Cicero politikai dolgokban mérsékelt volt a legerőszakosabb fajtájuak közül.“

Szatirája festői, mint keveseké.

Mi többiek fordulatosan igy mondottuk: „Egyenlőség a törvény előtt, már mint azok előtt a törvények előtt, amelyeket a jómóduak alkottak a szegények számára és férfiak a nők számára.“ Mi többiek kijelentettük, hogy az igazságosság eszménye az egyesek különbözőségére rászabott és végigvitt egyenlőtlenség kellene hogy legyen a törvény előtt. Mi többiek azt mondtuk: „Ha az egyenlőtlenség már benne rejlik a törvényben, hova lesz akkor az egyenlőség?“

De ha ezt olvassuk: „A törvény a maga fönséges egyenlőségében gazdagoknak ugy, mint szegényeknek megtiltja, hogy a hidak alatt háljanak, kéregessenek az utcán és kenyeret lopjanak“ — mindjárt tudjuk, hogy csak egy ember van, aki ezt irhatta.

Ez az egy ember Anatole France.

Szembeötlő ebben a stilusban az irónia; ez leplezi le Renan szellemi örökösét. Mindazáltal France iróniája, minden rokonsága mellett egészen más.

Renan mint történetiró vagy kritikus mindig a maga nevében beszél s filozófiai szinmüveinek, de még inkább filozófiai párbeszédeinek költött személyeiben ő maga szól hozzánk közvetlenül. France iróniája nyiltszivüség mögé rejtőzik. Renan álarcot ölt, France alakot cserél. Világfölfogásokat rajzol, amelyek egyenes ellentétei az övének — őskeresztény vagy középkori katholikus világfölfogást — s abból amit mond, értjük meg, amit gondol.

Más irók éppen olyan elmések, éppen olyan finom iróniájuak lehetnek, avagy annak látszhatnak — mégsem hasonlitanak hozzája. Ugy vagyunk ezzel, mintha a mükereskedőhöz, akinek csupa kitünő porcellánja van, elvisszük egy másik gyár termékét, ugyanolyan hibátlant, ugyanolyan szép diszitésüt — az elárusitó tenyerébe veszi, ránéz és azt mondja: Ez más anyag.

Ha Franceról van szó, sokáig elkeresgélhetünk amig olyan anyagot lelünk, amely egyértékü az övével — az övével, amelynek az előállitása harminchat esztendei munkájába került.

***

ANATOLE FRANCE nem fiatal már, de hiressége aránylag ujkeletü. 1904 április 16.-án töltötte be hatvanadik esztendejét; hirneve alig tizenegy esztendős ekkor.[1]

Mint egészen fiatalember irogat már apró irodalomtörténeti tanulmányokat és szép költeményeket, de harminchét éves, amikor elsőizben kelt figyelmet ártatlan elbeszélésével: *Le crime de Sylvestre Bonnard;* további tizenegy-tizenkét évig elhuzódik (1892—93), amig eredetiségéről tanuságot tesz.

Ha sokáig homályban maradt, ez elsősorban onnan ered, hogy fejlődése, tökéletes sajátosságának kibontakozásáig lassan ment végbe. Hiányzott benne a bátorság, hogy egészen önmagát adja; ehhez kivülről jövő bátoritásra volt

[1] Brandes ezt a tanulmányát 1904-ben irta.

Anatole France gyermekkori arcképe

A M.N.MUZEUM
KÖNYV-
TARA

szüksége. Azután meg onnan is, hogy azóta letünt nagy elbeszélőtehetségek foglalták el az előteret: elbeszélők, mint Maupassant, Daudet, Zola, — másfelől meg olyan tehetségek, mint Bourget és Huysmans a klerikalizmushoz, tehetségek, mint Jules Lemaître a nacionalizmushoz, tehetségek, mint Hervieu a szinházhoz kanyarodtak. És nem legkevésbé onnan, hogy a nagy irásművész, akinek örököse volt, Ernest Renan, örökre eltávozott.

Csak amikor már ez a finom kételkedő és lelkes hivő-gondolkodó, akinek a nyomába lépett, meg azok az izzó, termékeny költők, akiknek a könyvei olyakkora visszhangot vertek; elnémultak, csak akkor vált eléggé szabaddá a tér a tudás fája körül, amelyet ő ültetett, szabaddá, hogy a nap sugarai rá essenek s a fa mindenfelől látható legyen.

Amazok a többi franciák a vidékről származtak: Daudet és Zola a Provenceból, Maupassant Normandiából, Renan Bretagneból, Hervieu Neuillyből, Bourget Amiensből; Huysmans hol-

landi származásu volt. France, aki finomabb anyagból van gyurva és kezdettől fogva kevésbé merev, mint a provençalok vagy normandiak: született párisi és egész lényén rajta a párisi veret.

Mestere, Renan, csak élete vége felé vált párisivá, amikor a bretagnei véset és a német iskola nyomai már lepattogtak róla. — France elejétől fogva párisi volt.

Páris fénye és Páris légköre volt őseredeti éltető levegője, a Luxembourg-kert volt az ő számára maga a Természet (Franciaország természete), és az utca az ő nevelőintézete. Gyermeki szeme megfigyeli már a tejes leányt meg a szenes embert, amint megállnak az ajtók előtt a Quartier Latin házaiban. Alapos ismerője a párisi munkások és szatócsok világának.

A papirkereskedő kirakatának képei lebilincselik, első ismereteit a szajnaparti kőgát szegény „mozgó" könyvárusainak ládáiból meritette, lapozgatva ócska könyveikben.

Ő maga is egy ilyen szegény könyvárusnak vagy talán csak a segédjének a gyermeke.

Könyvesbolt mélyén született, bölcs, régi könyvek között nevelkedett, letünt életek rejtelmes emlékei között. Azokból tanulta meg, mily röpke a lét, mily kevéske az, ami fönnmarad egy nemzedék munkájából s mindez beleoltotta lelkébe a szomoruság, szelidség és részvét érzéseit.

Csodálatos, mennyi kis könyvesboltot ir le Párisban és Párison kivül, a könyveket, a vásárlókat, és hogy mit beszélgetnek a boltokban. Ismét és ismét vissza-visszatér a szajnaparti derék kis könyvárusokra — akik ma őrangyalukat látják benne —, leirja siralmas életüket, amint ott ácsorognak fagyban, esőben, nagyritkán adva el valamit.

Bennünket, akiknek a szemében nincsen senki a mai franciák közt, akit olyannyira franciának éreznénk, mint Anatole France-ot — mert hiszen ő benne testet ölt a középkor valamennyi elbeszélője, Montaigne-en át Voltaire-ig — bennünket nem lep meg, hogy ez a vérbeli francia merészen hazájának a nevét vette föl a magáé helyett. Igaz, hogy a *France* név egyuttal az ő

szerény atyjának is keresztneve volt — France Thibautnak hivták. A kisembereknek, akik az ő utcájában laknak, az Allée Villa Saïd-ban, mindazáltal sohsem volt *France*. A kisemberek őt csak Monsieur Anatole-nak hivják.

A szajnaparti utcák mindig benne élnek emlékezetében. Valahol ezt mondja: „Itt nőttem föl a Szajna-soron, alázatos és igénytelen emberek között, akikre már csak én gondolok. Ha én nem leszek többé, ugy lesz, mintha nem is éltek volna."

Máshelyütt ezeket a folyómenti utcákat minden gondolkodó és jóizlésü ember „nevelő hazájának" nevezi.

Ismét másutt ezt mondja: „A kőkorlátok mentén nevelkedtem, ahol a régi könyvek beleolvadnak a tájképbe. Elbűvölt a Szajna . . . Csodáltam a folyót, amely nappal az eget tükrözte és hajókat ringatott, éjjel pedig drágaköveket és csillogó virágokat szórt magára."

Könyvbarát volt és maradt is.

Egyike a jellegzetességeknek, amelyek France

műveinek olvasóit mindenekfölött csodálkozásba ejtik, ez a regényiróban és elbeszélőben egészen szokatlan irodalmi műveltség és műveltségének minémüsége. Francia irókban hozzá szoktunk a tudatlanokhoz, akiknek a műveltsége csupán francia műveltség, a középiskolás növendékekhez, akiknek a műveltsége egyoldaluan klasszikus és a tudósokhoz, akiknek műveltsége európai. France műveltsége bizonyára gazdag és bevégzett, — európai, de egy oly Európából sarjadzó, amelyből a germán népek ki vannak rekesztve. Nem tud sem angolul, sem németül. Ez a főkülönbség az ő műveltsége és Renané között. De őbenne nem érezzük ezt, mint sokakban, másokban.

Renan keleti nyelvész volt; a szemita nyelvek voltak az ő területe; német tudomány táplálta szellemét. France a latin és görög ókor alapos ismerője, de a középkori latin és olasz irodalomé is. Ezért buzgó védelmezője ő — mellesleg jegyezzük meg — a klasszikus iskolai képzésnek. „Gyógyithatatlan szerelemmel vonzódom“ — mondja valahol — „a latin tanulmányokhoz.

Nélkülök leáldozna a francia géniusz szépsége. Latinok vagyunk. A nőstényfarkas teje a legkülönb eleme vérünknek."

A korszak, amelyben különös avatottságra tett szert, a forrongásnak az az időszaka, amikor a kereszténység küzdött a pogánysággal az óvilági lelkekben, azután az egész keresztény mondavilág, amelynek legendáit szivbeli egyenességgel és jól leplezett iróniával beszéli el, végül az olasz, kivált pedig a francia történelem, Caesar halálától a tizennyolcadik századig, amely kornak az elejét *Reine Pédauque*-jában kelti életre.

Igen gyakran foglalkoztatják művészetét a vallási viszonyok és hangulatok. És itt a legélesebb az ellentét közte és Renan között. Renan kedélyét állandó hullámzásban tartja a vallásosság, kifejezésének módja gyakran kenetes; France a vallásos anyaggal való bánásmódjában látszólagos hódolata ellenére is bensőjének mélyén éppoly józan, akárcsak Voltaire.

A multnak ezekhez a képeihez csatlakoznak fejlődésének legujabb szakában a mai Francia-

országból meritett képek, ugyszintén személyi arcképek, amilyenek — nemrég ideje még sokat beszéltek róluk — Verlaine és Esterházy portréi.

Mindazáltal nem a modern élet az, amelyben különösebben kedvét leli, akár mint költő, akár mint ember. Egy látogatója, akinek megmutogatta könyveit, csodálkozott rajta, hogy milyen kevés könyve van és közöttük semmi a modernekből. Anatole France ezt mondta neki:

„Nincsenek modern könyveim. Nem tartom meg, amiket kapok; tovább küldöm egy vidéki barátomnak." — A „vidéki barát" francia szokás szerint alighanem egyike azoknak a kis szajnaparti könyvárusoknak, akiket olyan jól ismer France.

„De hát nem is akar megismerkedni velük?"

„Kortársaimmal? Nem! Amit azok mondhatnak nekem, magam éppoly jól tudom. Többet tanulok Petroniustól, mint Mendèstól."

Ez az oka, hogy France csak némi önlegyőzéssel vállalkozott rá, hogy kritikai tárcákat

irjon a „Temps“-ba éveken át, kortársainak a munkáiról.

A négy kötet, amelyben ezeket az irásait összegyüjtötte, mindazáltal rendkivül mulattató. Végtől végig azt bizonyitja, hogy a kritikus sohsem nyujthat tárgyi birálatot, hanem csakis személyit és nem adhat mást, mint önnönmagát, vagyis, ha Horatiusról vagy Shakespeareről beszél, ez annyit jelent, hogy Horatius vagy Shakespeare csak alkalom, hogy önmagáról beszélhessen.

France tehát mindig csak magáról beszél, „Remélem, hogy amikor magamról beszélek, mindenki önmagára gondol.“

France mint kritikus egyéni benyomásairól ad számot és szivesen beszél el történeteket, nagyobbára gyermekkori vagy serdülőkorbeli élményeiből, amelyek ezeket a behatásokat megvilágitják és megmagyarázzák. Szigorubb értelemben nem volt kritikus s attól fogva, hogy könyvei kelendővé váltak, nem is irt többé kritikákat. Mindazonáltal amit ebben a négy kötetben

elmond, rendkivül jellemző egyéniségére, rávall szellemére, szellemének korlátaira és előitéleteire — az előitéletekre, amelyeket lassankint lehántott magáról.

Az a barátja, akinek France azt válaszolta: „Nem tartok modern könyveket“, mosolyogva kérdezte tőle: „Még a magáéit sem?“ — „Nem“ — felelte France — „amit mi magunk épitettünk — legyen bár egész palota — olyannyira ismerjük, hogy látásától is irtózunk. Nem birnám ki, hogy könyveimet kezembe vegyem. De minek is?“

„Hogy ne essék ismétlésekbe.“

„Azért ismétlem hát magam minduntalan.“

Ez, sajnos, igaz. Hajlott erre a gyöngeségre. Tulontul gyakran visszatér ugyanaz a gondolata csaknem ugyanazokkal a szavakkal, egyik könyvéből belevándorol a másikba, és ismétli magát, oldalakon át.

Hogy mily hű önarcképet festett France a *Lys rouge*-ban a szobrász alakjáról, kitünik, ha az imént idézett válaszát egybevetjük a következő párbeszéddel. Martin-Bellème-né asszony

mondja a regényben: „Nem látok semmit a saját munkáidból, egyetlen szobrot, egyetlen dombormüvet.“ — A szobrász ezt feleli: „Csak nem gondolod, hogy nekem gyönyörüséget szerezne tulajdon műveim közt élni. Tulságosan jól ismerem őket... untatnak...“

Hogy Dechartre álarcában az iró lappang, majdhogy be nem vallja, amikor igy folytatja: „Azért, hogy néhány rossz figurát faragtam, azért még nem vagyok szobrász. Sokkal inkább valami a költőből és a filozófusból.“

***

FRANCE irodalmi élete tizenöt esztendő multával két ágra szakadt: és ez a két ág oly igen elkülönböződik egymástól, hogy azt mondhatnók: két Anatole France van Franciaországban.

Egyikben a finom irónikus ő, aki fönséges magasságban lebeg az emberrajok fölött, és onnan figyeli fölényes részvevő mosollyal törekvéseiket és háboruságaikat. A másikban a harcos mutatkozik benne. Nemcsak állást foglal, hanem föllépésével igazolja a hitet éppen abban, amiből tréfát és gunyt üzött: a nép egészséges ösztönét, a többség jelentőségét, a haladás növekvő fontosságát, a hitet azokban a tanokban, amelyeket mint gondolkodó vonakodott magáévá tenni, a demokrácia elméletében és a szocializmusban mint tanításban.

Amikor egy barátja udvariasan, de határozott

szóval, szemére vetette ezt a nem egészen egyenes magatartását, France a kérdés élét megkerülve maga is kérdéssel válaszolt: „Ismer-e ön még egy hatalmat, a szocialista munkáspárton kivül, amely megmérkőzhetnék az egyház hatalmával és a vele karöltve haladó nacionalizmussal?“

Az elméleti kérdésből gyakorlatit csinált.

Amikor barátja megjegyezte, hogy ő maga hasonló esetben kifejezetten kijelentette egy párthoz való tényleges csatlakozását és ugyanakkor annak a pártnak a tanát távol tartotta magától, France mosolyogva egy fiatal lányhoz fordult és igy szólt; „Hát nem lehetetlen ember ez? Tisztességes és makrancos mint egy vörös szamár!“

Életének nagyobb felében France bizonyára azonegy Coignard abbéval, aki csöndes megvetéssel gondol az emberekre, és aki az emberi jogok kinyilatkoztatását nem irta volna alá, egy sorát sem — „amiatt az éles és méltatlan különválasztás miatt, amit tesznek ember és gorilla között.“

Hajlott akkoriban a hithez, hogy az emberek rosszindulatu állatok, akiket csak hatalommal vagy csellel lehet kordában tartani.

Még sok évvel később is, amikor bevallott demokrataként lépett föl, ezt mondatja szócsövével, Bergeretvel, a kutyájának: „Te nem tudod, hogy nem a köztereken elhangzó üres kiabálás szerez becsületet a népeknek, hanem a csöndes gondolat, amely valamely padlásszobában fogantatik és egy nap majdan a föld képét megváltoztatja.“ — Másutt ismét, fölöttébb demokrataellenesen, igy beszél Bergeret: „A tudomány a teljhatalmu ur, nem a nép. Az ostobaság, attól, hogy harminchat millió száj visszhangozza, bizony csak ostobaság marad.“

Ezzel az érzülettel mindkét tábor, a radikális ugy mint a konzervativ, magáénak vallhatná az embert, olyanformán, mint ahogy Ibsennel történt egy ideig az északon. Anatole France-ot a konzervativ pártba kebelezték be. Még nemrégiben, 1897-ben, jelöltje az Akadémiának, és a konzervativ párt, a hercegek, az egyház iránt ellen-

séges iróval, Ferdinand Fabre-ral, állitják szembe.

Mérséklet- és tapintatérzékével megvetette akkoriban későbbi küzdötársát, Zolát, — természetesen minden különösebb mérséklet nélkül vetette meg.

Igy irt róla: „Nem irigylem visszataszitó dicsőségéért. Sohsem törekedett még ember ennyire lealacsonyitani az emberiséget és megtagadni mindent, ami jó és helyes. Sohsem ismerte még félre valaki ennyire az emberiség eszményét.“

Több szeretet nyilvánult ebben a jó izlés, mint érzék a lángelme iránt. El kell ismerni, hogy France később ezeket és sok hasonló mondatát visszavonta, többi között abban a szép és meleg beszédben, amelyet Emile Zola sirjánál tartott, de már jóval Zola halála előtt is.

És amiképp éveken át elsiklott a tekintete az izléstelenségek és tulzások láttára, annak a férfiunak a lángelméje fölött, akiből legderekabb bajtársa lett utóbb, ugyanugy ő maga is tulozva dicsőitette a férfiakat, akiknek később életre-

halálra hadat kellett üzennie és akiknek korlátoltságát és gyönge oldalait kénytelen-kelletlen, alaposan megismerte.

Teljes komolysággal irta egykor: „Nem hiszem, hogy bárki valaha értelmesebb lehetett volna, mint amilyenek mai nap Paul Bourget és Jules Lemaître."

Akkoriban semmi érzéke nem volt, hogy megértse Bourget „pokol-iszonyát", és a belső egyensuly hiányát Lemaître-ben. A nacionalizmusnak erről a későbbi fanatikusáról ezt a bizonyitványt állitotta ki: „Egyike azoknak az embereknek, akik senkinek rosszat nem kivánnak, türelmesek és jóindulatuak. Félelmet nem ismerő értelem, mosolygó lélek, csupa elnézés."

Már amikor ezt irta, Lemaître már akkor kicsinyes volt és gyűlölködő, ha mindjárt még nem is alacsonyodott le. Néhány évre rá a *Patrie française* alelnökeként élére állt Lemaître annak a bandának, amely Dreyfust az Ördögszigeten fogva tartotta és államcsinyre izgatott Loubet ellen. Kevés évre rá Paul Bourget vissza-

tért a katholikus egyház kebelébe és erőszakos eszközökkel támadott meg minden modern törekvést, még a nép fölvilágositását, munkás-oktatást is. Igy festettek azok, akikben France az értelem hőseit látta valamikor.

Ezeknek az embereknek a magatartásához képest France magatartása az utóbbi hat évben szinte épületesnek mondható.

Lehetséges, hogy mint népszónok — amely szerepre nem termett reá — igenlőbbnek és hivőbbnek mutatkozott, mint ahogyan érzett legbensőbb énjében — másrészt az sem lehetetlen, hogy az, ami benne az utóbbi évtizedben fölszinre verődött, éppen az ő férfiui mivolta, amely idáig a tépelődő gondolatok játéka és a költő alakváltozásai mögé rejtőzött.

Egyetlen rázkódással elhajitott magától minden beteges kételkedést és ott állott, kezében Voltaire régi villogó szablyájával; elmessége éppoly ellenállhatatlan s akárcsak az, ő is félelmetes ellensége minden egyházi hatalomnak és — hozzá hasonlóan — az ártatlanság szószólója. De tultett

Anatole France dolgozó-szobájában

A M. N. MUZEUM KÖNYV-TÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Voltaire-en és a szegények barátjául szegődött a nagypolitika harcaiban.

Hogy ez az „áttörés“ megtörtént, kétségtelenül egyik következménye annak a körülménynek, hogy ugy rémlett neki, a közerkölcsiség válságában Franciaország egész kulturája, régi állása, mint az igazságosság mentsvára, megrendült; külső ösztönzés nélkül mindazáltal aligha következik be ez a döntő fordulat France szellemi életében. Talán mindenki másnál nagyobb része van ebben egy barátnője ösztönzésének, akinek a házában évek óta szivesen látott mindennapos vendég s ahol második otthonára lelt.

France nem tétovázott, hogy nevét merészen mérlegbe vesse, amikor erőpróbára került a sor Franciaországban, egyrészt a hadsereg, az egyház és a hatalmasok kisszámu választottjai, másrészt a félrevezetett tömeg között.

Ebben a harcosi minőségében irta France *Histoire Contemporaine*-jének két utolsó kötetét, és adta ki — a *Cahier de la Quinzaine*-ben — a Renan szobrának leleplezésekor és a Zola sirjá-

nál tartott beszédeit. Ugyancsak e harcos irásaiból való *előszava* Combes összegyüjtött beszédeihez.[1]

Az idők jele, hogy France ma az az ember, akihez fordul ime Franciaország miniszterelnöke, hogy szónoki műveit a francia olvasóközönségnek bemutassa. Mutatja ez, mily hatalmat tulajdonitanak neki és hogy mily határozott pártállást foglalt.

***

[1] *Combes* 1902 juniustól 1905 januárjáig Franciaország miniszterelnöke.

FRANCE ezenközben önmagát is megmutatja könyveiben. Belső lényéből kiválasztja a tartózkodó vonást és a bölcset s megteremti belőle Bergeret-t. Kiválasztja egyéniségéből a nyugalmas cinizmust és megteremtí Trublet orvost a *Histoire Comique*-ban. Szenvedélyes szépségrajongó Én-jéből megteremti Dechartre szobrász alakját a *Lys rouge*-ban. Ugyanebben a regényben, mint Paul Vence, már majdhogy nem a maga nevén mutatkozik be, természetesen azért, hogy ne vevődjék észre, hogy France azonkivül a főszemély is, a szobrász; éppenugy, mint ahogy Mary Robinsonról beszél, hogy ennek a könyv másik alakjával, Miss Bell-lel — az angol költőnővel — való lényegbeli azonosságát elleplezze és ahogyan említést tesz bizonyos Oppertről, csakhogy ne lehessen ráolvasni, hogy ez volta-

képen Schmoll a régiségbuvár, ami pedig kétségtelen.

A jelenet, amikor Vence-ot bemutatják a hősnőnek, ezt akarja mondani: az asszony őt tartja az egyetlen valóban tehetséges embernek a házába járatos vendégek között. Becsülte őt, már mielőtt könyveivel hírnevet szerzett. Sokat tart mély iróniájáról, érzékeny büszkeségéről, tehetségéről, amely a magányban érlelődött meg.

És Paul Vence olyannyira maga Anatole France, hogy amikor a könyv végén igy szól: „Bölcs volt az az ember, aki ezt irta itt: Mutassunk iróniát és részvétet az embereknek és lépjünk föl biráikul“ — Martin-Bellème-né asszony igy válaszol: „De hiszen Vence ur, ezt ön maga irta.“ — És csakugyan több helyütt rábukkanunk erre a mondásra France könyveiben.

A mély irónia tehát az első tulajdonság, amit ő maga tulajdonit magának.

Láttuk, hogy ez az irónia, eltérőleg Renanétól, csak egy másik személy naiv nyiltságán keresztül csillámlik föl.

A *Thaïs*-ban például ezt irja a hősnőről, a görög courtisane-ról: „Ez az asszony mutatkozott az ünnepi játékokon és nem átallotta táncosnőként föllépni, olyan módon, hogy hajlékony és műértő mozdulatai a legrettenetesebb szenvedélyeket idézték emlékezetbe és korbácsolták föl.“ — Egy *barátval* mondatja ezt, annak az érzéseit tükrözik a szavak.

Ugyanott látja Pafnucius az ördögöt, amint gyötri a lelkeket. Seholsem utal az elbeszélő holmi kételkedésre vagy hitetlenségre, sehol nem mondja, hogy ez a látomás nem volt szinvalóság. Ellenkezőleg: „Ajkait és gégéjét apró, zöld ördögök izzó vassal furták keresztül“.

Ez a nyiltszivüség ritka a francia irodalomban; a franciák müvészete — hiába volt Lafontainejük — rendesen nem naiv; már Molièreben és századában, meg a rákövetkező században tökéletesen tudatos. Pedig a naivitás hatalmas eszköze a müvészi hatásoknak — nyilvánvaló ugyanis, hogy a hatás kerülő uton, az olvasó közreműködésének fölébresztésével, erőteljesebb az egyenes köz-

lésnél, amely az értelemnek nem adja meg a könnyed serkentő lökést.

Ahol France történelmi elbeszélőként mutatkozik, naivan beszél, ahogyan a kortárs beszélne avagy gondolkodnék. A legjobban érezni ezt a *Clio*-ban, amelyben a régi korok hite és babonái képzelődései és előitéletei lépten-nyomon fölmerülnek. Az öreg görög énekesről, aki Homéroszról nyujt fogalmat, igy beszél: „Minthogy jó költő volt, versei mindenben hasonlatosak voltak elődeinek verseihez." — Az egykoru dalokba beleszövi az énekes a magairta verseket, de eltitkolja, attól való féltében, hogy zokon veszik tőle.

Farinata degl'Uberti minden másfajta háboru rovására dicsőiti a polgárháborut. „A polgárháboru" — mondja — „szép és előkelő. A külfölddel való háboru lehet hasznos, de vajmi kevéssé válik dicsőségre." — A római lovasság fővezére, Caesar alatt, helyesnek és okosnak tartja az atrebát-törzsbeli Commius meggyilkoltatását, mert hisz ez végre is csak barbár. Evég-

ből barátságosan meghivja magához. — A költő sehol egyetlen vonással el nem árulja, hogy nem ért egyet a költött alakkal.

Az is jellemző, hogy a naivság vonását a France-teremtette legelevenebb alakokban megtaláljuk. Másik vonás bennük rendesen az erős és néha egyenesen szemérmetlen érzékiség, amelyen France kevés kivetni valót talál, és amelynek ábrázolása gyönyörködteti.

Gondoljunk csak a *Reine Pédauque* Coignard abbéjára: borotvaéles ész, gyermekes lélek, szemérmetlen test. Avagy Choulettere, a *Lys rouge*-ban — zseniális, gyermekes, szemérmetlen. Verlaine-nek ez a képmása jelenik meg más változatban a *L'Etui de nacre* Gestasának alakjában. Valamennyi keveréke a nyiltszivüségnek és cinikus élvezetvágynak, — félig gyermeki szemérmetlenség.

Coignard abbé minden tekintélyt aláaknáz kétségeivel s a legbujább életet éli, mindazáltal a katholikus vallás minden szálába kapaszkodik. Még gyermekesebb tanitványa, Tournebroche.

Choulette a züllött vén· bohém, mint költő örökifju, elmerül az iszákosságba, meg a szegények és gyöngék iránt érzett szánalomba. Mint Coignardról, ő róla is el lehetne mondani: „félig Assisi Ferenc, félig epikureus — nagy gyermek, hivő és szemérmetlen."

A naivitásnak és a cinizmusnak ez a keveredése teszi olyan pompás jellemmé a Riquet-kutyát, France egyik legkitünőbb alakját. Nincs ember, aki olyan cinikus, és nincs gyermek, aki gyermekesebb lehetne ennél a kutyánál.

Nehezére esik belehelyezkednie Bergeret ur világnézletébe. Bergeretnek a derék asztalosnak a lábába ragad, csak mert ez egyszerü zubbonyt visel és szerszámját cipeli: át van itatva a hübéri kor idejének minden elavult előitéletével.

De *gondolatai* igazi kis mestermüve a kutyai együgyüségnek és a pompásan tömöritett iróniának. Ime néhány mutató belőlük:

„Emberek, állatok és kövek megnőnek, amikor felém közelednek és rémséges nagyokká válnak, amikor hozzám közel vannak. Én nem. Én min-

dig egyforma nagy maradok, akárhol vagyok is."

„A kutyaszag elragadó illat."

„A gazdám melegit engem, ha mögéje fekszem a karosszékbe. Ez onnan ered, hogy ő isten. A kandalló előtt is van egy meleg tégla. A tégla isteni."

„Ha akarok, beszélek. Gazdám szájából is jönnek ki hangok, amiknek van valami értelmük. De értelmük nem olyan világos, mint amit én fejezek ki az én hangommal. Az én szájamban mindennek van értelme. A gazdámában sok üres lárma."

„Vannak szekerek, amiket lovak huznak az utcán. Ezek borzasztóak. Vannak szekerek, amik maguktól gurulnak és erősen prüszkölnek. Azok is tele vannak ellenséges indulattal. A rongyos emberek gyülöletesek, ugyszintén azok is, akik kosarakat cipelnek a fejükön vagy hordót görgetnek."

„A gyerekeket se szenvedhetem, akik össze-

vissza futkároznak, kergetik egymást és nekiesnek egymásnak, teli torokkal üvöltözve az utcán. A világ teli van ellenséges és veszedelmes dolgokkal."

„Szeretem a gazdámat, mert hatalmas és félelmetes."

„A cselekedet, amiért verést kapunk, rossz cselekedet. A cselekedet, amiért megcirógatnak, jó cselekedet."

„*Ima.* Ó uram Bergeret, te istene a csontoknak, imádlak tégedet: Légy áldva, amikor félelmet gerjesztesz! Légy áldva, amikor barátságos vagy! Lábaidhoz csuszom és nyalom kezeidet! Fenséges vagy te és mindenekfölött szép, amikor rengeteg hust nyelsz el a te teritett asztalodnál! Fenséges vagy te és mindenekfölött szép, amikor egy pici forgáccsal elővarázsolod a lángot és nappallá teszed az éjszakát! Tarts meg engem a te házadban és kergess ki onnan minden más kutyát!"

Az emberek vallásosságának paródiája, — csupa jóindulat, de mégis jócskán éles.

Amikor Bergeret ur már most a kutyájához fordul, az egész visszamaradott emberiséghez intézi szavát:

„Te is, te kis fekete jószág, aki olyan gyönge vagy, hiába vannak hegyes fogaid és mély szájüreged: te is meghódolsz a külső nagyság és az igazságtalanság ősrégi vallása előtt. Te is félrevezetteted magadat. Belőled is a fajgyülölet beszél.

Tudom jól, van benned valami sötét jóság, a Caliban jósága. Jámbor vagy, megvan a theologiád és erkölcsöd. És tőled nem telik több. Vigyázol a házra és megvédelmezed még az ellen is, aki védelmezője és ékessége. A munkásnak, akit el akartál üzni, akármilyen egyszerü lény is, kitünő gondolatai vannak. Te azokat nem hallod.

A te szőrös füled nem arra hallgat, aki a legokosabban beszél, hanem arra, aki leghangosabban kiabál. És a félelem, a természetadta félelem, amely őseidnek tanácsadója volt, és az enyémeknek is, amikor barlanglakók voltak,

a félelem, amely az isteneket és a gonosztetteket teremtette, elfordit téged a szerencsétlenektől és megfoszt minden szánalomtól."

Az irónia ereje megnövekszik azáltal, hogy a kutya ártatlanságába burkolódzik. France rendesen igy valahogy leplezi el az iróniát. Igy például, amikor a *Monsieur Bergeret*-ben fölfedi ellenfele gondolatmenetét egy állitólag 1538-ból származó könyv első és utolsó fejezetében; a fölolvasott két fejezetben France kifogástalan müvészettel utánozza a tizenhatodik század nyelvét, irásmódját és gondolatmenetét: a trublion-ok, az akkori nacionalisták irását.

Van valami France szellemi alkatában, ami Voltaire-re, az elbeszélőre emlékeztet; ez a rokonság személyeikben is megmutatkozik. Főalakjai mögött és regényeinek szellemében van valami *Candide*-ból. Candide is naiv volt. France ismét és ismét olvasta Voltaire-t és rendkivül sokat fölszitt magába belőle. Ez a voltaire-i mondat: „A halhatatlanság hite és a gyapotszövetek egyszerre nagy elterjedésre tesznek szert Afrikában,

— egészen ugy hangzik, mintha France irta volna. Mindazáltal a nyiltszivüség France-ban őszintébb, viszont nagyságbeli méretei a két irónak természetszerüleg nagyon egyenlőtlenek.

* * *

A HISTOIRE CONTEMPORAINE négy kötete, amelyek közül a két utolsó a Dreyfus-ügyben a nacionalisták ellen küzdők táborát megbecsülni való módon támogatta szellemes polémiájával — nem egyforma értékü ugyan, de mint egész, a legérettebb tapasztalás és egyenesen olimposzi fölényesség ritka alkotása. Főszemélye, a szelid és bölcs fölszarvazott férj, Bergeret, mint tipus nem marad mögötte azoknak a személyiségeknek, akiknek alakjaiban más nagy francia költők örökitették meg magukat. Méltó testvére Alceste-nek, Figaronak és Mercadetnek.

Müvészileg még tökéletesebbek ennél a többkötetes nagy elbeszélésnél a *Crainquebille* gyüjtőnéven egybefüzött modern novellák. A történetke, amelyről a gyüjtemény nevét kapta, szelid és

egyszerü, keserü és éles. Meséje olyan egyszerü, hogy néhány sorba belesürithető. Egy derék öreg utcai zöldségárus, kis kocsijával a város forgalmas pontján megáll egy üzlet előtt. A pénzére vár, amit az eladott metélőhagymáért (snidling) kell kapnia. Jön a rendőr és fölszólitja, álljon odább; „a pénzemre várok“ — motyogja az öreg — de a rendőr nem hallja és másodszor majd harmadszor is megismétli fölszólitását, és végre dühbe gurulva „a fölsőbbséggel szemben tanusitott makacsság“-on, letartóztatja és a biró elé állitja, ráfogván, hogy a rendőrséget bizonyos közkeletü francia gyalázó szóval szidalmazta, amelyet pedig az öreg nem is ejtett ki a száján. A biró inkább hisz a rendőr vallomásának, mint a szegény ember tagadásának és elitéli tizennégynapi fogházra és ötven frank pénzbüntetésre.

Mire kikerül a börtönből, vevői már más árustól vásárolnak, s róla, a „büntetett előéletü“-ről, tudni se akarnak többé. Mind mélyebbre és mélyebbre sülyed a szegénységbe és nyomorba, mig végre,

hogy födél alá jusson, nem talál más módot: rátámad egy rendőrre és odavágja ugyanazt a gyalázó szót, amelyet csak az imént olvastak rá, igaztalanul. A rendőr azonban, a lámpaoszlophoz támaszkodva, sztoikus nyugalommal áll tovább a szakadó esőben, rá se hederit a sértésre — fülét se billenti, s a szegény öregtől ez az utolsó menedék is megtagadtatik.

Ha *Crainquebille* megragadó, *Putois* itt következő kis története éppoly szellemes mint mély.

„Lucien, emlékszel Putois-ra?" — kérdezi Zoe a fivérétől, Bergeret-től.

„Hogy emlékszem-e Putois-ra? Gyermekkorom egyetlen alakja nem áll oly elevenen előttem. Hegyes volt a feje."

„A homloka alacsony" — teszi hozzá Zoe kisasszony. És erre a két testvér versenyre kelve szaval fölváltva közömbös hangon, roppant komolysággal, mintha csak valami körözőlevélből olvasnák:

„Alacsony homlok." — „Üveges szem." — „Rémült tekintet." — „A halántéka ráncos."

Monsieur,

vous voulez bien m'annoncer que vous publiez une étude de Georg Brandès sur moi. J'en suis très honoré. Le savant Georg Brandès pour un des meilleurs esprits et pour un des âmes les plus hautes de le temps. Il n'a flatté personne, pas même la foule. Veuillez agréer, monsieur, l'assurance de mes sentiments dévoués

Anatole France

Paris, le 19 janvier 1905.

Anatole France Brandeshez irt levelének képmása

M.N. MUZEUM KÖNYV-TÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Majd pedig: „Sovány.“ — „Kicsit görbe.“ — „Látszólag gyönge; valójában szokatlanul erős, a hüvelyk- és mutatóujjával egy ötfrankost be tudott hajlitani.“ — „Hüvelykujja rettentő esetlen.“ — És még sok más efféle részletet.

A Pauline leányzó megkérdezi: „Ki volt Putois?“ — és azt a választ kapja, hogy kertész, tisztes földmüvesek gyermeke, aki Saint-Omerben faiskolát csinált, de rosszul ment neki és kénytelen volt megint munkába állni. Mint munkás nem viselkedett mindig dicséretesen. Amikor apának hol ez, hol az eltünt az asztaláról, szokta mondani: „Az a gyanum, hogy Putois-nak a keze lehet a dologban.“

„Ennyi az egész?“ — kérdezi Pauline.

„Nem, gyermekem, ez még nem minden. Az volt éppen a legfurcsább ezen a Putois-n, hogy akármilyen jól ismertük is, őkelme mindaz-által...“

„Nem is létezett“ — kiált föl Zoe.

„Micsoda beszéd!“ — tör ki Bergeret. — „Hogy mondhatsz ilyet! Gondolkoztál is te a létezés

föltételein és azon a sokféle lehetőségen, ahogyan valaki alakot ölthet ezen a világon!"

És Bergeret megmagyarázza a lányának, hogy Putois fölnőtt emberként jött a világra, amikor még őmaga meg a nővére gyermekek voltak. Szüleik egy kis házban laktak Saint-Omer-ben, és kedvükre éltek, migcsak anyjuknak egy gazdag nagynénje rájuk nem bukkant. A nagynéninek közelben volt a jószágja és az atyafiságot arra használta, hogy vasárnaponkint rájuk erőszakolta meghivását, erősködvén, hogy rendes emberek vasárnap családi körben ebédelnek.

Minthogy az apa ezeken az ebédeken halálra unta magát, azt kivánta a feleségétől, térjen ki akármiféle ürüggyel a meghivások elől. És igy csábult rá a máskülönben oly igazmondó asszony, hogy egyik napon ezt felelje: „Most vasárnap lehetetlen. A kertészt várom." — Ezzel kapta Putois az ő első meghatározását.

A családnak mindössze egy tenyérnyi kertje volt — a nagynéne elcsodálkozott és megkérdezte, vajjon ebben a kertben fog dolgozni a

kertész s amikor ebben megerősitették, igen értelmesen megjegyezte, hogy hiszen talán hétköznapra is oda lehetne rendelni. Ez szükségképpen kikényszeritette a választ, hogy Putois csak vasárnapi munkát vállalhat, mert egész napja igénybe van véve. Putois ezzel megkapta második sajátosságát.

A kérdésre, hogy hivják, megkapta végül a nevét. És attól a pillanattól fogva, hogy nevet kapott, megkezdte bizonyos módon a létezését. Amikor a néni a lakását firtatta, szükségképpen vándormunkás vagy csavargó lett belőle s igy a létezésen fölül szert tett életmódra is.

Megesett, hogy a nagynéne dolgoztatni akart vele — erre persze nyoma veszett. Fütől-fától kérdezősködik utána; kiderül, hogy a legtöbben szentül hitték, hogy *látták,* mások meg ismerték, csak azt nem tudták róla, pillanatnyilag hol tartózkodik, mig az adószedő határozottan kijelentette, hogy Putois fát vágott a számára október 19.-e és 23.-a között, amikor megjelent az üstökös.

Egy szép napon beállit a nagynéni azzal, hogy látta Putois-t: Ötven év körüli férfi, sovány, hajlott hátu; piszkos zubbonyban jár: afféle csavargóformáju. Rá is kiáltott hangosan: Putois! Mire az megfordult.

Ettől a naptól kezdve Putois egyre erőteljesebben megnövekedett, valószerübbé vált. A néninek ellopták három dinnyéjét. Putoist fogta gyanuba. A rendőrség is azon a nézeten volt, hogy ő a tettes és kezdett nyomozni utána. A városi hirlapban egy ujságiró tökéletes jellemzését adta; Putois, mint kiderült, valódi betörő ábrázat. Kevésre rá megint meglopták a nénit, ezuttal három kis ezütkanalat vittek el; a tolvajlásban ráismert Putois kezejárására. Ettől fogva a város réme lett.

Amikor a néni szakácsnője jó reménynek nézett elébe, a hölgy pillanatig se kételkedett benne, hogy ki a csábitó, és föltevését csak még megerősitette, hogy a szakácsnő a kérdést sirva, válasz nélkül hagyta. Minthogy a leány csunya volt és szakállas, sokan derüsen emlegették az

esetet és Putois a nép képzeletében maga volt a megtestesült szatir. Minthogy ugyanebben az évben egy pincérnő és egy kis pupos leány is várták lebetegedésüket, Putois a néphiedelemben valóságos szörnyeteggé vált.

A kis gyerekek mindenfelé látták fölbukkanni az árnyékát; este elment a kert előtt, vagy átmászott a falon. Megmagyarázhatatlan tintafoltok a babákon tőle eredtek. Ő vonitott a kutyákkal, nyávogott éjszaka a macskákkal, surrant be csöndesen a hálószobákba, — kobold, manó és mumus keveréke volt. Az apát érdekelte a Putois-hit, mint minden emberi hit tipusa, s merthogy egész Saint-Omer meg volt győződve Putois létezéséről, ő mint jó polgár nem akarta ezt a hitet megzavarni.

Ami az anyát illeti, bár szemrehányást tett magának, hogy Putois-t ő hozta világra, — mindent egybevetve azonban elvégre ő sem cselekedett rosszabbat, mint Shakespeare, amikor Calibant megteremtette. Egy nap maga is belesápadt, amikor a leány jött és jelentette, hogy

egy kerti munkás van a konyhában és beszélni akar a nagyságos asszonnyal. — „Nem mondta, hogy' hijják?“ — „De igen, Putois.“ — „Hogyan?“ „Putois, nagyságos asszony! A konyhában vár.“ — „Mit akar?“ — „Csak a nagyságos asszonynak akarja megmondani, miért jött.“ — „Eridj csak, kérdezd meg, mit akar!“

A leány kimegy a konyhába — ámde Putois nem volt már ott. De ettől az időtől fogva az anya maga is kezdett már hinni létezésében.—

A történet mély és egyuttal finom. A körül forog, mik is azok a képzeletbeli lények. Putois a hitrege teremtménye és a hitrege alakjainak az erejével hat. Senki se tagadhatja a mithikus lények uralmát az emberi kedély fölött, sem pedig munkáló erejét az emberi lélekben. Istenek és istennők, szellemek és szentek rajongást sugalltak és rémeket láttattak, megvoltak a maguk oltárai, bünöket sugalmaztak, szokások és törvények forrásai voltak. Szatirok és szilének egy évezreden keresztül foglalkoztatták az emberi képzelőtehetséget és mozgatták a vésőt és az

ecsetet. Az ördögnek megvan a maga sokezeréves története: félelmetes, elmés, együgyü, kegyetlen volt, emberáldozatokat követelt, és nemcsak varázslók és boszorkányok imádták, hanem egészen napjainkig megvoltak a papjai. France azonban nem csak az ördögre gondol, hanem magasabbra céloz.

És nem csupán a hitregék keletkezésére akar tréfás módon világot vetni, hanem más és erősebb világot akar vetni az emberi itélőképességre. Amikor a néni Bergeretnét gyanuba fogja, hogy a kóbor kertészt a maga számára akarja megtartani és Putois-t egyáltalán nem akarja másoknak átengedni, mosolyogva jegyzi meg a szerző, hogy nem egy történelmi itélet, amelyet mindenki elfogadott, hasonló alapon nyugszik, mint ez a föltevés. Itt is, másutt is, hangoztatja France, hogy az utókor itéletének igazságosságában hinni képtelenség.

Mindig csodálatosnak tartotta hogy Rolandné asszony az eljövendő nemzedékek pártatlanságára hivatkozhatott és teljességgel nem gondolta meg,

hogy ha kortársai, akik őt kivégezték, gonoszindulatu majmok voltak, tulontul nagy a valószinüség, hogy ezeknek a majmoknak a leszármazói hasonlitani fognak szüleikhez és ős-szüleikhez.

A világtörténelem a világ itélőszéke, mondja Schiller. Boldog, aki hiszi. A jövő nemzedékek csak annyiban igazságosak, amennyiben a dolog közömbös nekik, és minthogy csak a legnagyobb nehézséggel hallgathatják ki a holtakat, minthogy továbbá az utókor nem valami személytelen lény, hanem többé vagy kevésbé korlátolt emberekből tevődik össze, a világ itélőszéke is olyan lesz. A történelmi igazságosság — Putois.

A dicsőség Putois, — képzelt, testetlen lény, amelyet egész sereg ember kerget s amely végül is semmibe foszlik, éppen akkor, amikor tettre kerülne a sor, — vagyis a halál után.

Mindenféle képzeletbeli, kitalált agyrém szerepel és fogadtatik el (!) valóság gyanánt. Éppen nem szükség a vallásban keresgélni ilyeneket, ahol tulontul könnyü a Putois-kra rámutatni — Putois óriási árnyéka borul rá az egész theo-

logiára. De gondoljunk csak a politikai illuziókra, a cimek szerepére a társasági életben. Avagy gondoljuk csak el, mekkora helyet foglalnak el érzelmi életünkben a képzelődés teremtményei! Tegyük föl, meg tudnók örökiteni a Kedvesnek a képét, ahogyan az szerelmesének a képzeletében rajzolódik, abban a pillanatban, amikor annak minden képzelt kiválóságát maga előtt látja, és hasonlitsuk össze ezt azzal a képpel, amely belőle fönnmarad, amikor a szerelem elpárolgott és egyik tulajdonságot a másik után hántja le kedveséről, amely tulajdonságok valamikor elbűvölték: az előbbi személyleirás mivel se tünnék föl kevésbé valószerütlennek, mint Putois-é.

Aki ezeknek a kis novelláknak az elolvasása után elmereng egy kicsit, érzi mennyi gondolat rohanja meg, és akárcsak Saint-Omer lakói, amerre néz, Putois mindenütt.

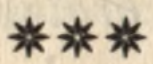

A LEGTÖBB korrajz abban a hibában leledzik, hogy a történelmi képek méreteit „elrajzolja", hogy összhangba kerüljenek későbbi korbeli jelentőségükkel.

Gobineau Michelangelot ugy beszélteti Raffaelloról, ahogyan a tizenkilencedik században beszélünk, ha együtt emlékezünk róluk. Wilde ugy beszél Keresztelő Jánosról, mint az evangéliumok, amelyek pedig bizonyos határozott célzattal, jóval halála után irattak. Bárakárhol érinti a modern költészet és müvészet Jézus alakját, akármilyen szellemben is, — mint Paul Heyse, vagy a japáni Szadakicsi, avagy a dán Edvard Söderberg — Jézus mindenütt korának főalakja, aki mindeneket foglalkoztat.

France az ő *Le Procurateur de Judée*-jében végtelen finomsággal Jézusnak azt a helyet jelöli ki,

amelyet egy római kortársának tudatában foglalt el. Hogy Jézus föllépése és halála az ő korában mindössze egy kis csoport egyszerü embert foglalkoztatott, Jeruzsálemben: minden olvasni tudó előtt nyilvánvaló, márcsak abból a körülményből is, hogy Josephus Flavius, aki az egykoru Palesztinát apróra ismeri, eredeti irásaiban mitsem tud róla, még csak meg sem emliti.

Ha azt vetik ellen, hogy olyas eseménynek, mint a keresztrefeszités, mégis csak mély hatást kellett tennie, elfelejtik, hogy mily mindennapos, figyelmet nem keltő valami volt egy keresztrefeszités, nyugtalan időkben. A zsidó háboruban, utóbb 70-ben, Josephus szerint egymagában Szkitopoliszban 13.000, Alexandriában 50.000, Jotapatában 40.000, összevéve 1,110.000 zsidót öltek meg; Titus naponta átlag ötszáz zsidót feszittetett meg. Ha éhségtől gyötörtetve Jeruzsálem falai alá lopództak, foglyul ejtették, megkinozták s végül fölfeszitették őket, ugy hogy végtére Palesztinában nem maradt fa, amiből keresztet csináljanak.

Főalakjává France Titus Aelius Lamiát választotta, az ifju világfit, akihez Horatius harmadik könyvének tizenhetedik versét intézte, s akit a latin költő Tiberius egyik konzuljának feleségével való erotikus cselekménye miatt számüz; France novellájában Titus Palesztinába kerül és ott Pontius Pilatus házában barátságos fogadtatásra talál. Negyven éve már ennek, Aelius Lamia régen visszatért Itáliába és ezidőszerint a bajaei fürdőket használja; Lucretiust olvasgatva dombtetőn üldögél éppen az utszélen, amikor rabszolgák gyaloghintót cipelnek arra és ő ebben régi házigazdáját véli fölismerni.

És valóban Pontius az, aki ott időzik a fürdőhelyen, özvegysorban élő legidősebb leányával. Beszélgetésbe erednek a régi időkről, hogy mennyi bajt is okoztak a zsidók, akik nem akartak meghódolni a császár képével ékesitett zászlónak, inkább halálra korbácsoltatták magukat, mintsem hogy térdet-fejet hajtsanak előtte; minden untalan hozzá futkostak és hol ennek, hol amannak a szerencsétlennek a halálát követelték és ő nem

tudta kibogozni, mit is véthettek; vádlott és vádlók egyforma bolondok voltak a szemében. Lamia közbeveti, hogy Pontius nem látta meg ezeknek a zsidóknak a jótulajdonságait. De bevallja, hogy ő maga (Lamia) különös jóindulatot érzett a zsidó nők iránt. Valamelyik este látott egyet egy nyomorultul világitott lebujban, amint rongyos szőnyegen karját lengetve táncolt cimbalomszóra. A tánc barbár volt, az ének rekedt, de a csipők mozdulata elbűvölő, és pillantása Kleopatráé. Leomló sürü vörös haja volt. Sokáig követte mindenfelé. „De megugrott előlem" — beszélte tovább — „amikor a galileabeli ifju vándorprédikátor és varázsló Jeruzsálembe jött. Elválhatatlanokká lettek, és a nő csatlakozott a galileait állandóan körülvevő férfiak és nők kicsiny csapatához. — „Emlékszel tán még reá?" — „Nem" — „Ha nem tévedek, Jézusnak hitták, názáreti volt." — „Nem emlékszem rá" — mondja Pilatus. — „Még kénytelen voltál keresztre is feszittetni." — „Jézus" — mormogá Pilatus — „názáreti — egyáltalán nem tudok rá visszaemlékezni — —"

Ime France hatáskeltésének módja a maga sajátosságában és müvészete a maga mély igazságában.

Olyannyira távol áll tőle, hogy Pilatusnak Jézushoz való viszonyát későbbi korok világában lássa, hogy a római helytartóval elfeledteti ezt az őelőtte egészen mindennapos élményt, és Lamia is csak Magdolna kedvéért emlékezik reá.

France Magdolnát még egyszer szerepelteti, és pedig a *Laeta Acilia*-ban, a *Balthasar*-kötetben.

A költő szerint Magdolnát elüzik Judeából, Marseillebe hajózik és ott pártfogóját, egy római lovag feleségét igyekszik megtériteni. A római nő szeretné, hogy gyermeke legyen. Mária megigéri, hogy imádkozik érte. Amikor visszatér, Laeta Acilia áldott állapotban van. Magdolna elbeszéli magáról, hogy bünös lélek volt amig a legszebb férfiut, az Ember fiát, nem látta. Hét ördögöt üzött ki belőle a Mester. És ő lába elé borult, és alabástromkorsója minden nárdusát reáöntötte az imádott *nabi* lábaira. És ismételi a szavakat, amelyeket a szelid Mester mondott

az ő védelmére, amikor a tanitványok durva szitkokkal elutasitották. Ezóta a Mester árnyékában mint uj paradicsomban él. Ezért is volt ő az első, aki a Mester föltámadását látta.

De a római nőnek az az érzése, hogy Magdolna az ő nyugodt életének örömeit akarja megrontani. Nem tudta idáig, hogy más boldogság is van a világon, mint az, amit ő ismert.

„Nem akarom ismerni a te istenedet. Te tulontul mélységesen szeretted őt. Hogy neki tessék valaki, szétzilált hajjal kell lába elé borulnia. Ez nem méltó egy római lovag feleségéhez. Eredj utadra, zsidó nő! A te istened nem lehet az enyém. Én nem éltem bünös életet és engem nem szállott meg hét ördög. Én nem tévelyegtem téves utakon. Én tiszteletreméltó asszony vagyok. Eredj utadra!“

Ami France-ot ezeken az alakokon megragadja, az ellentét a két nő érzésvilága között — az ázsiai nő vallásos-érzéki elragadtatása és a római nőnek származásadta hitvesi szerelme között.

Igy érinti ő mindig költőként a történetet.

AHHOZ a sok mindenhez, amiben France nem hisz, tartozik többek között a tudományos történetirás. A történelem a mult eseményeinek ábrázolása De mi az esemény? Valamely figyelemreméltó tény. Ki dönti el, vajjon figyelemreméltó-e vagy sem valamely tény. Ezt a történetiró önkényesen dönti el izlése szerint. A tény ezenkivül nagyon összetett dolog. Összetetten ábrázolja-e már most a történetiró olyannak, amilyen? Nem, ez képtelenség. Eszerint megcsonkitva és tökéletlenül. De a történeti tényt nem-történeti, vagy merőben ismeretlen tények idézik föl, miképen tárja hát elibénk a történész azok láncolatát?

Ez a gondolatmenet annyira szivéhez nőtt Francenak, hogy háromszor is végigviszi: a *La Vie littéraire* előszavában, a *Les Opinions de Jérôme Coignard*-ban és a *Le Jardin d'Epicure*-ben.

A „grafitti"-k Bergeret ur kertje falán

Mint költő szivesen szegi kedvét kétségeivel a kutatóknak. A mult ismerése — állitja France — lehetetlen; senki nem tehet szert rá, hogy elolvasson mindent, amit olvasnia kellene. Kétszer is elmondja — egybehangzón — róla szóló példázatát.

Az ifju Zemire herceg Perzsia trónjára lépvén, összehivá birodalmának tudósait és szóla nékik:

„Tanitóm oktatott reá, hogy a királyoknak, ha el akarják kerülni a tévedéseket, ismerniök kell a népek történetét. Irjátok meg nékem a világ történetét és legyen rá gondotok, hogy mindent beléirjatok.“

Husz év leforgása után a tudósok megjelentek ismét a király előtt; tizenkét tevéből álló karaván kisérte őket, mindegyiknek a hátán ötszáz kötet.

Az akadémia titkára rövid beszédet mondott és beszolgáltatta a hatezer kötetet.

A király, aki nyakig bele volt merülve a kormányzás gondjaiba, megköszönte. „De — ugymond — leéltem ime életem felét s érjek bár

öregkort, nincs időm ily hosszu történetet elolvasni. Vonjátok össze!"

A tudósok ujabb huszesztendei munka után visszatértek, nyomukban három teve, amelyek ezerötszáz kötetet cipeltek. Fogadd művünket, nem hisszük, hogy bármi számottevőt kihagytunk volna.

„Lehetséges, de már öreg vagyok. Röviditsétek meg a történetet, de igyekezzetek."

Mindössze tiz év multával megjöttek ujra, egy ifju elefánttal, hátán immár csupán ötszáz kötet. Ezuttal rövidre fogtuk, mondották.

„Igaz. De életem végefelé közeledik. Fogjátok még rövidebbre!"

Öt év lepergése után megjött ujra a titkár. Mankón sántikált, és kantáron fogva apró szamarat vezetett — a hátán vaskos könyv.

„Siess, a király halálán van" — mondá egy tiszt.

„Meg kell halnom, mielőtt megismerném az emberek történetét" — szóla a király.

„Nem" — felelé az öreg tudós. — „Három szóba összefoglalom: Születtek, szenvedtek, meghaltak."

Ezért lett France minden kutató tehetsége mellett elbeszélő és regényiró — és nem hisztorikus.

Mindazonáltal nem olyan sötéten látó ő, mint hinnők a végső szavakból. Az ő embereinek megvannak a maguk örömei, és állandóan hangsulyozza az örömök értékét a természet minden megtagadásával és minden olyas tanitással szemben, mintha bizony a szenvedés valami jó dolog volna.

De ez a történelemre vonatkozó kételkedés jellemző szkepticizmusára minden más területen.

***

A LEGKIEMELKEDŐBB szellemi finomultság azt a veszélyt rejti magában, hogy belecsábit a kételkedésbe. Aki látja, milyen sok oldala van a dolgoknak, annak az emberiség iránt való érdeklődése könnyen belefullad az emberi nem megvetésébe. És igy válik azután sok esetben — csupa pesszimista éleslátásból — a keményöklü erőszak hivévé.

France ebben a veszedelemben forgott. Még egy évtizeddel ezelőtt ugy mutatkozott, mintha fejlődése gyakorlatilag éppugy sodorhatná őt a reakcióhoz, mint a radikalizmushoz.

Amikor Abel Hermantnak a militarizmust biráló regényét, a *Le Cavalier Miserey*-t — amelynek megvolt a maga értéke — eltiltották a katonáknak, France igy ir róla:

„Én csak néhány sorát ismerem a hires

napiparancsnak, amelyet a roueni tizenkettedik vadászezred parancsnoka kibocsátott. Ez igy hangzik: A Cavalier Miserey minden megcsiphető példánya szemétdombon megégetendő és minden katona, akinél ilyen példány találtatik, fogházzal büntetendő. — Ez nem valami előkelő mondat, de szivesebben vállalnám érte a szerzőséget, mint a regény négyszáz oldaláért."

A hadsereget még csak érinteni is bünszámba ment akkoriban. Aki tudja, mit irt France azóta a hadseregről, láthatja, milyen gyökeres átalakulás ment végbe fölfogásában.

Amikor elkövetkezett a válság pillanata, kitünt, hogy ez a férfiu nem csupán Szellem és Fürgeség, hanem Akarat is, — s hogy legbensőbb mélyén nem is volt olyan tulontul kétkedő, hogy ne őrizte volna meg magában a hitet és a lelkesedést: a hitet annak a nagy szellemi forradalomnak jogosultságában, amely a tizennyolcadik században emelte föl fejét, s az iránta való lelkesedést.

Mint költőnek két főerőssége van. Először a

nyiltszivüség. Innen van, hogy teremtményei nem bábok (mint igen gyakran Voltaire alakjai), hanem a maguk lábán járó emberek, akik a szerzőtől függetlenül élik a maguk életét. A nyiltszivüség adja meg ezeknek az alakoknak természetét.

Második eleme a művészet. Benne megvan, amit ő maga a francia irók három nagy tulajdonságának nevez: először világosság, azután világosság és végül világosság. De ez csak *egy* alaptulajdonsága művészetének. Megvan benne a mérséklet és tapintat, ebben látja ő, mint igazi francia a művészetet. Ha Zolától, mint regényirótól, irtózott, ez abból eredt, hogy ebben az olasz művészben olyannyira hiányzik a mérséklet. Ő maga, mint elbeszélő állandóan lefojtott, — magát fékező.

Hiányzik belőle a szenvedély és sohasem buja; az ő erotikája csak epikureizmus. Megvan benne az érzékiség és szellemi finomság, az előbbiből jókora adag, az utóbbiból felsőbbségesen sok.

Mindent összevéve, inkább művész és gondolkodó, mint költő. Delacroix azt mondta, a művészet annyi, mint tulhajtás ott, ahol helyénvaló. Franceban ez a tulhajtás az ötletek gazdagságában nyilvánul, amelyeket alakjainak szájába ad s amelyek sokszor szinte tulfeszitik a könyvet (emlékezzünk csak a *Thaïs*-ra és a *Balthasar*-ra), sőt néha egész kötetszámra másutt kell nekik helyet szoritani — igy keletkeztek a *Les Opinions de Jérôme Coignard, Le Jardin d'Epicure* és a *Pierre Nozière* egy része. Több véleménye van, mint érzése. Mindenről megvan a maga ötlete, mindenről megvan az itélete, nemcsak emberi előitéletekről és berendezésekről, hanem még a természetről is.

Igy például „szemére veti" a természetnek, hogy olyan hamar végez az ifjukorral és ifjuság nélkül kell élnünk tovább; az ifjukornak utoljára kellene jönnie, mint az élet virágzásának, mint a pillangókornak, amely a rovarvilágban a lárva- és a bábkorszakra következik és ugy kellene legvégső, legmagasabb lépcsőfokként, a

halálra való átmenetet közvetlenül megelőznie.

France saját legmagasabb kifejlődését utoljára érte el. Utolsó korszakában, mint harcos, semmit nem veszitett iróniájából, avagy művészi felsőbbségéből, amely iróniájának terméke. Soha nem aratott olyan diadalokat ez az irónia, mint legkifejezettebb harci irásában, a *L'Anneau d'Améthyste*-ben. Ebben a regényében a legkönnyelmübb cselekedetek, egyik találka és házasságtörés a másik után, a cselszövények leleményesen elrejtett láncolatává füződnek; a cselszövények célja, hogy egy becsvágyó pénzbárónak abbeli vágya, hogy egy roppant konzervativ arisztokrata vadászatára meghivják, teljesüljön, következményük pedig, hogy egy minden hájjal megkent alázatoskodó pap megkapja a püspöki gyürüt. Ez a pap mindenüvé befurja magát és alázatosságával férfiakat és nőket megmozgat. Alighogy kinevezik, kiderül róla, hogy harcvágyó szolgája az egyháznak és engesztelhetetlen ellensége az államnak. Az iróniának valóságos szakadékába pillantunk itt bele.

Mint müvész, France, még amikor legharcosabb is, olimposzi, szenvedélytelen.

Hogy a művészet mögött és a művészeten kivül nem hiányzik belőle a szenvedély, lelepleződik azon a napon, amikor a finom kételkedő egy csapással szakit önmagával és állást foglal mint vitázó iró, és mint népszónok radikális szocialistának vallja magát.

Nem született szónok; beszédeit francia szokás szerint ugy olvassa föl. De irói nagysága eldönti a sikert. Rendesen azzal kezdi, hogy a tömegek figyelmét valami szemléltetővel, kézzelfoghatóval — például egy régi népmesével — lebilincseli.

Egy alkalommal arról a csodálatos bajvivóról beszélt, aki tüzokádó sárkánnyá változott, és amikor a sárkányt legyürték, ártalmatlan kacsává vedlett. „Erre a bajvivóra kellett gondolnom — mondotta — amikor a napokban elolvastam a programmot, amelyet a nacionalisták a falakra ragasztottak. Mi láttuk őket, amint utcáinkon és boulevardjainkon tüzet löveltek szemeikből, tor-

kuk mélyéből és orrlikaikból. Rettenetes sárkányokként csapkodtak szárnyaikkal és mutogatták félelmetes karmaikat. Mindamellett legyürték őket és ime uj erőpróbára ujjászülettek: sima tollal, jámbor képpel, mintha csak házunk tájához tartoznának, háziállatszerü, békés hanggal. Mily sajátságos átalakulás!"

A bevezetés olyan megragadó volt és népszerü, hogy egyszeriben meghóditotta a hallgatókat és végehossza nem volt a nevetésnek és a vidám fölkiáltásoknak.

* * *

NEMRÉGIBEN egy este Párisban, amikor a francia parlament által meghivott skandináv képviselők a külügyminiszter estélyére voltak hivatalosak — ahol alkalmuk nyilt az előkelő társaságot, diplomatákat és csillogó pompázatos asszonyaikat együtt megfigyelni,—jobbnak láttam, ennek a csábitó látványnak az élvezése helyett elkocsikázni a Trocadérohoz, ahol ugyanaz este a szocialista párt fölkérésére Franciaország három legkitünőbb férfia készült beszédet tartani óriási hallgatóság előtt.

A teremben nem volt már talpalattnyi tér, mégis olyan figyelmesek voltak, hogy helyet szoritottak nekem az emelvényen a szónokok mellett, ami lehetővé tette, hogy egyetlen pillantással áttekinthessem a hatezer főnyi embertömeget, amely az óriási csarnok földszintjét és

páholyait a karzatokkal együtt megtöltötte. A terem szinházszerüen épült, olyképpen, mintha a szinpad az első emelet magasságában volna.

A három szónok: Francis de Pressensé, Jean Jaurès és Anatole France; a legbecsületesebb politikus, legragyogóbb előadó és Franciaország első irója.

Francis de Pressensé előadása egyszerü és büszke erejével tünik ki. Hugenotta ékes-szólás. Egyenesen, csöndesen áll, egyetlen kézmozdulat nélkül beszél, anélkül, hogy a közönséghez fordulna, tisztán tárgyilagosan hallgatóinak igazságérzetére appellál. Tényt tény után ad elő és magyaráz. Nyelvi biztossága akkora, hogy soha nem keresi a szót, akármilyen gyorsan beszél is és nem metsz félbe egyetlen mondatot, akármilyen hanyagul hajigálja is ki magából. Ellentétben a megszokott francia szónoki előadással, percnyi szünetet nem tart, a legerőteljesebb vagy találóbb mondás után sem, amikor a tetszés moraja terjedni kezd. Nem enged időt a tetszésre, beszél tovább rendületlenül, egyetlen

hunyoritás, pillanatnyi megállás nélkül, mintha csak tudomása se volna róla.

Amikor Jaurèsra kerül a sor, az emelvényen jobbra-balra helyet csinálnak mellette, szüksége van rá, hogy szabadon mozoghasson az emelvény egész hosszában. A nagy szocialista ékes-szólása egészen katholikus. A nápolyi templomok legrendkivülibb prédikálóira emlékeztet. Délvidéki, mint azok. S mint azoknak, neki is téres tribünre van szüksége, ahol megállhat, föl-alá járhat kedve szerint és jobbra-balra fordulhat, hajlonghat.

Hangja, mint a végitélet harsonája. Mihelyt a száját kinyitja, megcsörrennek a tetőn a terem ablakai. Hangját nem használja különös művészettel; kezdetben sem fojtja le, majdnem semmi crescendo vagy diminuendohoz nem folyamodik, az első pillanattól az utolsóig csupa komolyság és szenvedély. Még ebben a teremben is, amelyben hatezer ember van együtt, tulerősnek hat ez a hang a helyiséghez és zavaró visszhangot kelt sokszor. Jobban értené az ember

a szavát, ha kimélné egy kicsit. Egyébként szinészi képességek vannak benne. Leszegett fejjel ront neki faltörő kosként a láthatatlan ellenségnek, máskor meg meghajlik szétterjesztett karral és egy rántással ujra fölemelkedik. Vagy magába hull, szinte mintha le akarna guggolni és egy másik mondatnál megint fölegyenesedik. Belemelegszik beszédébe; arca végül már verejtékben fürdik. Formája a páthosz; izzó, emberszerető páthosz.

Rögtönzéseiben nem igen birja fékezni magát. Zömök, széllesvállu testes alakja, tagbaszakadt termet, kerek koponya, szépmetszésü, körszakállas arc —, folyton-folyvást jár-kél előttünk föl és alá, föl és alá. France és Pressensé ugy festettek mellette, mint szarvas és ló a bika mellett.

France tulajdonképp nem szónokolt; ő fölolvasott. Hangja, ez a nem igen erős, de kellemes és jólcsengő hang, hozzásimult mondanivalójához és mindig győzte erővel. Előadása nem volt egyszerü, mint Pressensé-é: a finom kételkedő előadása volt, sokszinü a maga árnyalataiban és

átmeneteiben. Talán azért olvassa előadásait, mert mint iró, sokkal gyöngédebb féltéssel ragaszkodik a maga-épitette mondatokhoz, hogysem hajlandó legyen föláldozni őket a pillanat véletlenének. Irásmódja nem türi meg, hogy egyetlen szót is átugorjék avagy összecseréljen. Előadása végesvégig-fűzött irónia, olykor-olykor átszőve egy-egy komoly részlettel, amely annál erőteljesebben hat, merthogy olyan ritka. És ez az előadás fölébreszti a tetszés moraját; a fékezett, lefojtott hang nevetést és helyeslést kelt az ajkakon.

France elbeszéli, mi történt, utána tesz egy kérdőjelet — és hallgatói mosolyognak; a fölkiáltójelre pedig mindenki akarva nem akarva elgondolkodik. Odakanyarit egy-egy zárjelet, és az emberek a jelek között egyszeribe fölismerik a szóbanforgó dolog egész együgyüségét vagy szemérmetlenségét.

France először a concordatum által teremtett helyzetről beszélt, arról, hogy az állam három, és csakis három felekezet papjait fizeti, jóllehet

Franciaországnak a tizenkilencedik században sokkal több mohammedán alattvalója van, mint protestáns és zsidó. Tréfásan utal a három gyürü boccaccioi meséjére, amelyet Lessing alkalmazott „Nathan"-jában:

„Nálunk a kultuszminiszternek, akárcsak a régi zsidó példázatban az apának, három gyürüje van. Nem árulja el nekünk, melyik az igazi, és ezt nagyon bölcsen teszi. De ha több gyürüje van egynél, miért csak három van? Mennyei atyánk több mint három gyürüt adott az ő fiainak, anélkül, hogy megjelölte volna nekik az eredetit. Kultuszminiszter ur! Miért nincs meg önnek az ön mennyei atyjának valamennyi gyürüje? Ön fizeti bizonyos hitfelekezetek papjait — bizonyos másokét meg nem. Csak nem akarja ön magát a vallási igazság döntő birájául megtenni? Csak nem akarja ön azt állitani, hogy az a három vallás tartalmazza az igazságot, mikor mindegyikük olyan keményen elitéli a másik kettőt."

Mint ismeretes, a katholikus egyház tulkapásai folytán az egyház és állam szétválasztását a

köztársasági párt olyan határozottsággal követelte, hogy ez a különválasztás napirendre került. France kijelenti, hogy ennek most meg kell történnie. De miképen is történjék? Kigunyolja a régi formulát: szabad egyház szabad államban. Ez egyértelmü lenne egy fölfegyverzett egyházzal egy lefegyverzett államban. „Mi — mondotta — tartozunk vele, hogy az állam kebeléből kivált egyháznak szabadságot adjunk, de nem föltétlen és metafizikai szabadságot, hanem valóságosat, vagyis minden más szabadságtól elhatárolt szabadságot. Csakhogy, polgártársak, legyetek meggyőződve, hogy az egyház semmi elismerést ezért nem fog érezni irányunkban. Ő ezt a szabadságot sértésnek és gunynak fogja tekinteni."

France áttért azután Európa és Kelet-Ázsia viszonyának ismertetésére. Kifejtette a következőket: Az európai hatalmak hozzászoktak, hogy valahányszor zavarok támadnak a nagy kinai birodalomban, külön-külön, avagy egyesülve egymással, katonákat küldjenek oda, akik

lopással, becstelenitéssel, fosztogatással, gyilkolással és gyujtogatással ismét rendet teremtenek és ágyukkal és fegyverekkel helyreállitják a békét az országban:

„A fegyvertelen kinaiak nem védekeznek, vagy rosszul védekeznek. Kellemetes könnyüséggel mészárolják halomra őket. Udvariasak és szertartásosak, de szemükre vetik, hogy nem rokonszenveznek az európaiakkal. A mi panaszunk hasonlit ahhoz, amit Duchaillu ur emelt gorillája ellen.“

Duchaillu volt az, mint ismeretes, aki az első eleven gorillát Európába hozta. Aki ismerte, tanuskodhatik róla, hogy az emberszabásu majmokkal való érintkezése őt magát is nem kis mértékben hasonlatossá formálta holmi majomemberhez.

France elbeszélte róla: Duchaillu az erdőben több puskagolyóval leteritett egy gorilla-anyát. Az haldokolva is, magához szoritotta kicsinyét. Duchaillu elszakitotta tőle a kis majmot, és végigcipelte Afrikán, hogy eladja Európában. De a

fiatal állat jogos panaszra adott okot neki. Nem volt társulékony. Mintsem, hogy az ő társaságában töltse életét, inkább nem evett és éhenhalt. „Nem voltam képes — irja — rossz természetét legyőzni.“ Panaszkodunk a kinaiakra, mint ahogy Duchaillu panaszkodott a gorillájára.

France azután az európai sárga veszedelemről beszélt és megállapitotta, hogy az nem is hasonlitható az Ázsiát fenyegető fehér veszedelemhez.

„A sárgák nem küldtek buddhista misszionáriusokat Párisba, Londonba vagy Pétervárra. Éppoly kevéssé kötött ki egy sárga expediciós hadtest Franciaországban, hogy itt területet követeljen, amelyen belül a sárgák fittyet hányjanak az államnak és a törvényeknek, és mandarinok törvényszéke alá helyezkedjenek. Togo tengernagy nem bombázta hajóhadáról Brest kikötőjét, hogy előmozditsa vele Japán kereskedelmét Franciaországgal. Nem szállotta meg Versaillest egy magasabb civilizáció nevében. Nem hurcolt el festményeket a Louvreból, sem porcellánokat az Elysée-palotából — Tokióba. Általánosan elis-

merik, hogy a sárgák nem eléggé haladottak ahhoz, hogy a fehéreket ilyen hűen utánozzák. Sőt mi több, kételkednek benne, hogy valaha is föl fognak tudni emelkedni az erkölcsi kultura ilyen magasságába. Hogy is tehetnének szert a mi erényeinkre! Hiszen nem keresztények."

Ily könnyen érthetően és mégis mély iróniával Francenak sikerül megragadnia a legkülönfélébb osztályokból egybesereglett közönséget. Ha érdekes volt követnem a szónokot, nem kevésbé mulatságos volt megfigyelnem hallgatóit, és észlelnem, hogyan gyujtottak a szavai és hogyan ragadtak lelkes helyeslésre.

Mégis ami maradandón lebilincsel, az nem annyira ötletei, mint ő maga, — az a körülmény, hogy ez a tudós, aki három kultura oly sulyos poggyászát hordja vállain, — egymaga egész kis kulturával fölér! — hogy ez a bölcs, aki számára minden földi élet muló kiütés a földgolyó fölszinén, következésképp minden emberi törekvés végeredményben hiábavaló — hogy ez a tépelődő, aki minden dolgot annyi különféle oldalról

lát, és arra az eredményre is juthat vala, hogy a meglevő, ha már lenni kell, elvégre éppoly jó lehet, mint a még ki nem próbált — hogy ez a férfiu magát a forradalom gyermekének nyilvánitja és a kisembernek kél a pártjára, vallomást tesz szabadsághitéről, minden poggyászát elhajitja és kardot ránt: ez az, ami a szerény hallgatók tömegét megragadja; ez az, amit az egyszerü emberek megértenek és megbecsülnek.

Ez mutatta meg, hogy az iróban ember van elrejtve — bátor ember, a nagy iróban.

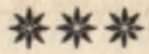

A M. M. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

A KULTURA KÖNYVTÁR

Az emberi szellem egyre tökéletesebbé fejlődésének legfőbb bizonyitéka a nagyok iránt való eleven érdeklődés. Amikor a római zsarnokok szeszélyes élethabzsolása világtörténelemmé duzzad, a latin irodalom megtermi a Suetonius-féle Nero-életrajzokat; amikor a pár ezernyi hatalmas őrült vágtatása az életen át milliókat tapos a szennybe, a kinba, ahonnan Krisztus emeli ki őket mennyei Atyja jobbjára, megszületnek a legendák; amikor a renaissance biborából kibimbózik az életmüvész alakja, François Ier, Lodovico, Mátyás király képében tanulmányozza a nagyközönség; amikor a világ határai kitágulnak, a nagy utazók életét tárják elénk az irók; amikor az emberi jogokért küzd a fejével az illuziók ködében járó, lábával vért taposó Európa, akkor Danton és Desmoulins után kiváncsiskodunk; amikor a tudomány ujabb és ujabb területeket hasit ki az ismeret számára az ismeretlenből, a nagy fölfedezők, föltalálók magasodnak érdeklődésünk elé. A kalandor XVIII. század a hires kalandorok, a harcos és politizáló XIX. század a hadvezérek, politikusok felé tereli figyelmünket; az emberi szellem minden megnyilvánulása iránt egyforma éles

érzékkel forduló XX. század minden nagy embert ismerni kiván.

A *Kultura Könyvtár* a szellemóriások, az emberiség világitó tornyai, koruk életirányát képviselő nagyok életrajzait, róluk szóló tudományos és müvészi arcképeket, essaiket ad az olvasó kezébe, kulcsul müveik és pályájuk megismeréséhez, vagy zárókövül a róluk alkotott vélemény épületéhez. Anyagát ugy válogatja meg, hogy elsősorban oly müveket hoz, amelyekben a nagyokról nagyok rajzolnak képet. A *Kultura Könyvtár*, mint egy fényszóró, most az irodalom, majd a történelem, a tudomány, a müvészet kiválóságaira vet sugárnyalábot. Anatole Franceról Brandes tanulmányát közli, Tolsztoj életét Romain Rolland beállitásában adja, Napoleonnak a Taine keze gyurta szobrát állitja elénk, Rubenst Verhaeren szemén keresztül nézi... minden kötethez képzeletmozditó, szemgyönyörködtető képmellékleteket csatolván.

A *Kultura Könyvtár* diszes kiállitásu kötetei, vizjeles famentes papiroson nyomva, modern kötésben jelennek meg. *A Kultura Könyvtárt*, amelynek köteteihez Szántó Lajos rajzol müvészi portréboritékot, Laczkó Géza szerkeszti.

M.T.MÚZEUM KÖNYVTÁRA

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK